

ЕЗИК И ПРАВОПИС НА ЧЕШКИТЕ НАДГРОБНИ НАДПИСИ В СРЪБСКИ БАНАТ

Шимон Тесарж
Масариков университет, Бърно

Шимон Тесарж. Язык и правописание чешских надгробий в Сербском Банате

В статье рассматриваются необычные письменные документы – чешские надгробные надписи на католических кладбищах в местах Бела Црква, Чешко Село и Крущица. Эти кладбища – одно из немногих общественных мест, где письменный чешский язык используется широко. В статье исследуется влияние сербской орфографии на письменную форму чешского языка. Также описаны особенности нелитературного чешского языка и изменения, вызванные контактом с сербским. Материал для анализа был собран в ходе полевых исследований, и на его основе была создана база данных, содержащая всего 334 надписей. Длительная изоляция, ограниченное обучение чешскому языку и постоянный контакт с сербским привели к нарушению чешских орфографических обычаев. Результатом являются различные графические реализации, в которых смешаны фонетический и этимологический способы обозначений.

Ключевые слова: надгробная надпись, чешское меньшинство, Банат, Чехи в Банате

Šimon Tesař. The Language and Orthography of Czech Gravestone Inscriptions in the Serbian Banat

The paper focuses on unusual written documents – Czech tombstone inscriptions in Catholic cemeteries in Bela Crkva, Češko Selo and Kruščica. These cemeteries are among the few public spaces where written Czech is actively used on a large scale. The paper examines the influence of Serbian orthography on the written form of the Czech language. Features of non-literary Czech and changes caused by contact with Serbian are also described. The material for the analysis was collected during a field research and on its basis a database was created with a total of 334 tombstones. Long-term isolation, limited teaching of Czech and permanent contact with Serbian have disrupted Czech spelling customs. The result shows a variety of graphic realizations that mix phonetic and etymological spelling.

Key words: tombstone inscription, Czech minority, Banat, Czechs in Banat

Увод

В многоетническия Сръбски Банат, който е бил част от Австро-унгарската империя чак до 1918 г., вече почти 200 години живее чешко малцинство. В настоящата статия разглеждаме надписите на чешки език върху надгробни плочи, които се намират в гробищата на селата Крушчица, Чешко село и град Бела църква. Фокусираме се основно върху начина на изписване, използван при надписването на надгробните плочи, както и върху езиковата страна на тези текстове. Опит за по-детайлно описание на надгробните надписи на чешки език сме направили в дипломна работа (Тесарж 2020), която ще послужи като отправна точка за настоящия текст.

В исторически план основаното от сърби село Крушчица понастоящем е мултиетническо и е разположено на около 5 км североизточно от Бела църква. Католическото гробище в Крушчица се намира в югозападната част на селото. Поддържано е много добре и е често посещавано. Намира се в съседство с православно гробище.

Чешко село е основано през първата третина на XIX в. като изцяло чешко населено място. Намира се на около 6,5 км северозападно от Бела църква. През 2011 г. селото наброява 40 жители (Вукмирович 2014: 34). Към настоящия момент, 2021 г., по неофициални данни в селото живеят 20 жители¹. На югозапад от селото е разположено гробището, до което се стига по черен път. Гробището не е голямо и е заобиколено от дървета и зеленина. Влизането става през порта или по отпъкана пътека между дърветата. По време на нашето посещение гробището беше окосено и добре поддържано.

При последното преброяване на населението в Сърбия през 2011 г. като чехи са се самоопределили 644 жители на община Бела църква, което е повече от 1/3 от общия брой граждани, самоопределящи се като етнически чехи в Сърбия (Джурич 2014: 119).

Банатските чехи са с католическо вероизповедание, затова гробовете им се намират в католическите гробища. В Бела църква има както католическо, така и православно гробище. Католическото гробище е разположено в южната част на града. При посещението ни една четвърт от него беше потънала сред високи треви и саморасли дървета и до тази част на гробището достъпът ни беше осуетен. Гробището е сравнително голямо и в него се намират гробове на немски, унгарски и румънски католици. Влизането може да стане през две порти. В гробището се

¹ Тази информация ни бе предоставена от жители на Чешко село по време на посещението ни в селото през октомври 2021 г. – Б. а.

намират две постройки, най-вероятно параклиси, които са в окаяно състояние.

Методи

Материалът за анализа е събран по време на теренно проучване в гореспоменатия ареал. Проучването се проведе в периода 19 – 23 август 2019 г. Надгробните надписи бяха документирани чрез снимков материал, а на място бяха направени преписи на онези надгробни надписи, които е невъзможно да бъдат прочетени или преписани от снимките. В анализа не бяха включени надгробните надписи на сръбски език. Установени бяха общо 344 надписа, създадени на чешки език. Впоследствие те бяха транскрибирани, след което пристъпихме към тяхното изследване.

За самия анализ създадохме таблица с всички транскрибирани текстове, открити в ареала. След това проследихме наличието или отсъствието на съответното явление във всеки текст, напр. изписване на <od-> и <ot-> в думата *odpočívat*. Наличието или отсъствието е изразено бинарно, т.е. наличие = 1, отсъствие = 0, както е показано в таблицата по-долу. Получените по този начин данни после можеха лесно да бъдат сравнени с данните от другите обекти.

Таблица 1. Модел на анализа

ID	надгробен надпис	<i>odpočívat</i>		
		брой	<od->	<ot->
БЦ1	ZDE ODPOČÍVAJÍ [...]	1	1	0

От транскрибираните надписи бе създаден каталог, който е част от дипломната работа и е публично достъпен (Тесарж 2020: 75 – 113). Отделните надписи са каталогизирани под съкращенията БЦ – Бела църква, К – Крушчица и ЧС – Чешко село. Съкращението се придружава и от сериен номер.

Структура на надгробните текстове

Надписите на надгробните камъни в изследваните обекти до голяма степен са създавани по шаблон. Въпреки това всеки надпис сам по себе си е уникален. Цялостният му облик в голяма степен зависи от автора, респективно от поръчителя на надписа на надгробния паметник. Възложителят е избирал според предпочитанията си един от моделите, които са били на разположение в неговия културен ареал, и е прилагал знанията си по чешки правопис при създаването на текста. Тези знания

могат да бъдат на различно ниво, тъй като преподаването на чешки език невинаги е било едно и също за всички поколения банатски чехи. През различните периоди чехите са изложени както на различни германизиращи и унгаризиращи влияния, така и на постоянно присъстващото сръбско влияние. По време на унгарското управление в периода 1893 – 1918 г. обучението се осъществява на унгарски език (Кокаисъл 2009: 239). Последното чешко училище в Сръбски Банат затваря през 1962 г. В края на 90-те години започва да се предлага незадължително обучение по чешки език (Щепанек 2003: 8). Понастоящем чешки учители се изпращат в Сръбски и Румънски Банат в рамките на *Програмата за подкрепа на чешкото културно наследство в чужбина*. Организационно тя се осъществява от Центъра за международно сътрудничество. Обучението по чешки език за деца и възрастни е по желание.

Надписът на надгробния паметник обикновено започва с въвеждаща част, например <ZDE ODPOČIVA JINOH²> (БЦ49). Следва информация за покойника – име, фамилия, дата на раждане и на смъртта или информация за продължителността на живота му. Надписът завършва със заключителна част, например <Klyd jeho ropely!> (Мир на праха му!) (К129Б). Към заключителната част може да бъде добавен и поетичен текст, например стихотворение.

Това сегментиране е много практично и позволява изследваните надгробни надписи да бъдат разделени на няколко типа. Отделните типове са базирани на отсъствието, респективно на наличието на някой от сегментите в надгробния надпис. Най-общо можем да разграничим шест типа надписи.

1. Само име и фамилия.
2. Име, фамилия, дата на раждане, на смъртта или информация за продължителността на живота.
3. Въвеждаща част и средна част.
4. Средна част и заключителна част.
5. Въвеждаща част, средна част и заключителна част.
6. Въвеждаща част, средна част и заключителна част, допълнена от поетичен текст.

Първите 2 типа се срещат в най-малка степен. Общо 28 надгробни надписа спадат към тип 3. Най-много надписи от този тип са констатирани в Крушчица – върху 15 надгробни плочи. Същия брой надписи като тип 3 има и тип 4. Най-много надписи от този тип се намират в Крушчица (16), а най-малко – в Чешко село (1). Преобладаващ във всички гробища е тип 5, който съдържа както въвеждаща, така и

² Чешката дума *jinoch* се изписва с *ch*, а не с *h* и означава младеж, юноша. – Б. ред.

заклучителна част. Среща се общо в 254 надписа. Четири надгробни надписа съдържат заключителна част, съпроводена от стихотворение. Най-много надписи от този тип се срещат в Чешко село (3).

За въвеждащата и заключителната част се използват шаблонни изрази и липсва богато разнообразие. Най-често срещаният тип въвеждаща част в гробищата в Бела църква и Крушчица е фразата *Zde odpočívá/odpočívají* (*Тук почива/почиват*). Този тип предлага различни правописни варианти, напр. <zde odpočívají> (БЦ9), <ZDE OTPOČIVAJI> (БЦ45), <ZDE ODPOČIVAJY> (ЧС3), <ZDE POČIVA> (БЦ21)³. Доминираща в Чешко село е фразата *Zde odpočívá v ráni zesnulý* (*Тук почива предалият се богу*). Надгробните надписи, които съдържат този тип въвеждаща част, са в непосредствена близост един до друг и с изключение на един надгробен надпис, вероятно от 1871 г., всички останали са от първата половина на ХХ век. Следователно е възможно да е налице заимстване на определен шаблон или модел. Във въвеждащата част може да има и влияние на сръбския език в лексикално отношение. В един случай наречието *zde* (*тук*) е заменено със сръбското *ovde* (К134А). В няколко надгробни текста се появява глаголът *počívati* вместо чешкия *odpočívati*, напр. <ZDE POČIVAJU> (ЧС27).

Най-често срещаната заключителна част е фразата от типа *Klid popeli jejich* (*Мир на праха⁴им*). Тя е доминираща във всичките проучвани локации. Фразата вероятно е фразеологична калка на немската фраза *Friede ihrer Asche*, която е сред най-често срещаните в надгробните надписи на немски език в гробището в Бела църква. Структурата и на двете фрази е една и съща. В чешкия вариант обаче се среща с променен словоред, въпреки че при няколко надгробни надписа е запазен немският словоред, напр. <Klid jejih porepe> (Мир на техния прах) (К178А).

Сръбско влияние се наблюдава във фрази от типа *Pomník postavil* (*Паметника построи*). За образец е служела широко разпространената фраза от сръбските надгробни надписи *Spomenik podiže* (*паметника издига*). Тази фраза е зарегистрирана върху десет надгробни плочи.

Използвана графика

В повечето надгробни надписи се използва латиница. В три надгробни надписа – два от Бела църква и един от Крушчица, е използвана кирилица. И трите надписа имат идентичен начин на изписване на въвеждащата част <ЗДЕ ОДПОЧИВА>, независимо дали надписът се отнася за

³ Изписването на малки и големи букви е съобразено с оригинала. – Б. а.

⁴ Буквалният превод е „Мир на пепелта им“. – Б. ред.

едно, или за две лица – <ЗДЕ ОДПОЧИВА | КРОУТИЛ | ВЕНЦА МАРИЦА | Р. 1924 – 1989 Р.1929 – | КЛИД ПОПЕЛЕ ЈЕИХ> (К141Ц).

На надгробната плоча БЦ52 в Бела църква в надписа <ЗДЕ ОДПОЧИВА | КУЖЕЛКА | ФРАНЦИШКА | РОЗЕНА 1927 – | KUŽELKA TEREZIJA | ROZ. 10.X 1904 ZEM. 4. I 1991 | КЛИД ПОПЕЛЕ ЈЕИ> (БЦ52) се комбинира кирилица с латиница. Смятаме, че най-напред е създаден надписът, написан на кирилица. Едва покъсно в пространството между средната част и заключителната част е допълнен надписът на латиница. Шрифтът и в двата текста е различен.

В надписа <ЗДЕ ОДПОЧИВА | КУЖЕЛКА | ФЕРДИНАНД | РОЗЕНА 1933 – | И АНА | РОЗЕНА 1932 – | КЛИД ПОПЕЛЕ ЈЕИХ> (БЦ53) притежателното местоимение, подобно на надписа от Крушчица, е във формата си за 3. лице множествено число. По същия начин в надписа е подходено и при формата на страдателното причастие на глагола *rodit* (родя), независимо от това дали става въпрос за мъж, или за жена. И двата надгробни паметника първоначално са издигнати едновременно на двама души.

Надгробните паметници БЦ53, БЦ52 вероятно са изработени през една и съща година или по едно и също време от един и същ майстор или фирма. Формата на надгробния камък, както и на надгробната плоча, декорациите и разположението на надписа на практика са идентични. И в двата надписа присъства фамилията Кужелка. Следователно и в двата гроба са погребани членове на семейство Кужелка.

Надгробният паметник К141Ц в Крушчица и тези в гробището в Бела църква имат идентична форма, декорации и разположение на надписа и са от един и същи период. Двете гробни места в Бела църква са оградени с цокъл и са покрити с бетонна надгробна плоча, върху която има пластично изображение на кръст. В Крушчица няма надгробна плоча. Гробното място не е оградено по никакъв начин и представлява обикновена могила от пръст, покрит с цветя и с издигнат надгробен камък.

Конкуренция между чешкия и сръбския правописен узус

Написаните на кирилица текстове съдържат чешките думи *klid* (мир), *odpočivat* (почивам), чиито графични решения на латиница в надписите са с различни вариации. Във всички обекти регистрираме фонетично изписване с неутрализиране на звучността *klit*, *otpočivat*. Вариантите с ипсилон *klyd* преобладават предимно при надгробните плочи в Крушчица и Бела църква. Графичният вариант **klyt* не се среща в текстовете. В два надгробни надписа в Крушчица регистрираме варианта <klud> (К65, К83).

Много често се среща притежателното местоимение *jejich* (техен). В надгробните надписи се открива само в заключителна част от типа *Klid popelu jejich*. Под влиянието на сръбската среда при изписването на звука [x] се използва латинската графема <h>, напр. <KLIT POPELI JEJICH> (K38).

Ипсилон <y> се използва различно в надгробните надписи: 1. среща се в съответствие с правилата на чешкия правопис, напр. <slzy> (ЧС1) или <zesnulý jinoch> (K150); 2. среща се на места, където според правописното правило би трябвало да има меко *i*, напр. <klyd popely> (БЦ55), <jinoch> (K139); 3. вместо ипсилон се изписва графемата «i», напр. <zahinul> (K152), <zesnuli> (прав 3. л. ед. ч. м.р.) (ЧС17); 4. графемата «y» не е реализирана и на нейно място има алогограф на друга графема, напр. <slze> (ЧС14). В конкретния случай поради влиянието на сръбския език се наблюдава морфологична интерференция. Морфологичното окончание -у за ж.р. мн.ч., именителен/винителен падеж, е заменено със сръбското окончание за винителен падеж мн.ч. -е. Тази интерференция може да е следствие от приликата при названието за *сълза* в чешкия и сръбския (чеш. *slza*, сръб. *суза*).

Писането на <y> в надгробните надписи се използва дори и след меки съгласни. Това явление се наблюдава и при имената на лица. В текстовете се среща собственото име *Kateřina*, което се изписва като <Kateřyna> (K174Б) или <КАТЕŘYNA> (K11). Освен това мъжките имена *Šimon* и *Martin* се срещат в надгробните надписи във вариантите <Šyman> (K64) и <MARČYN> (K121Ц).

Друга проява на влиянието на сръбската среда върху чешкия правопис може да се наблюдава при графемата «ř». Тя е реализирана по няколко начина в разглежданите текстове. Различните графични решения са предизвикани от промяна в характеристиките на звука [ř] в западнобаватския чешки език, което се е отразило и при изписването на този звук. Промяната при произнасяне на звука [ř] при младото поколение в Крушчица е регистрирана за първи път от Славомир Утешени (1970: 141). При тях звукът започва да губи вибрацията си и се слива със звука [ž] в звучна позиция и със звука [š] в беззвучна. Най-старият надпис, в който е регистрирана замяна на <ř> с <ž>, е надписът K137A, вероятно от 1916 г.

Промяната в характеристиката на [ř] се проектира в някои думи в надгробните текстове. Една от тях е глаголът *zemřít* (*умра*). Среща се в надгробни надписи, обикновено в средната част, където е съобщена датата на смъртта, напр. <Zde odpočiva | v Panu zesnula | BARBARA

ŠOVANEK | rozena KUŽELKA | zemřela 28. listopada 1923 | v staří 25 roku. | Klid popeli jejij!> (K35).

В 36 надгробни надписа в Крушчица се среща глаголет *zemřít* с книжовните си форми *zemřel*, *zemřela* (*умрял*, *умряла*). В 13 от надписите глаголет е изписан по различен начин. В 3 от тях се среща вариантът с графемата <ž> – *zemžel*. В някои надписи вместо диакритичния знак [̣] се използва друг диакритичен знак, напр. в надписа K127A глаголет е записан с [̣] над г <Ř>. Този начин на изписване се използва и в други думи, напр. <ROŽEN>, <STARĪ>. Среща се и в други надписи, напр. <KATEŘINA> (K31) или <TESAŘ> (БЦ35). В два надгробни надписа присъства <z> – <zemzel> и <zemzela> (K52). В надпис K52 графемата <e> е заменена с <a> – <zamřel>. В седем надгробни надписа изобщо не е използван диакритичен знак при глагола *zemřít* – <zemrel> или <zemrela>.

В Чешко село глаголет *zemřít* се среща в 50 надгробни надписа. Графемата <ř> е запазена в 44 случая. Единствено в надпис ЧС40 вместо „хачек“ е използвана „чарка“ – <zemřel>. В един надгробен надпис са използвани вариантите <zemžel>, <zemžela> (ЧС18). В другите четири надписа не се използват диакритични знаци. Подобно на надпис K52 в надписите ЧС3 и ЧС9 графемата <e> е променена на <a> – <zamřel>.

Гробището в местността Бела църква се характеризира с най-малко участия на глагола *zemřít*. Глаголет се среща само в 6 от 75 надгробни надписа. В четири случая глаголет е реализиран чрез книжовните форми *zemřel*, *zemřela*. В надгробен надпис БЦ4 е използван вариантът <zemžela>, а в надпис БЦ20 – вариантът без диакритичен знак <zemrel>.

Изписването на <ž> вместо <ř> се появява и в други думи. Една от тях е съществителното *stáří* (*възраст*), което също се среща в средната част на надписа. Наред с цифрата той предоставя информация за възрастта на починалия, напр. <Zde odpocívá | v panu zesnulý jinoch | FRANTIŠEK | ŠOVANEK | v stáří 20 roků | zemřel 25. února 1945. r. | Klid jeho popely!> (K150). Среща се и вариант без „хачек“ <stari>.

Едно от фамилните имена на гробището в Крушчица е *Kuželka*. В повечето надписи фамилията се изписва *Kuželka*. Само в надпис K21Б тя е реализирана като <Kuřelka>. Промяната на звука [ř] се появява и при изписването на името *Kateřina*. Наред с *Kateřina* се среща и изписване *Katežina* или *Katežyna*.

Подобно на графемата <ř> графемата <ě> също не присъства в сръбската графична система. Следователно надгробните паметници могат да бъдат подложени и на анализ, който да установи до каква степен

изписването на графемата <ě> е запазено в чешките надписи на надгробни паметници.

Една от думите, подходящи за такъв анализ, е прилагателното име *věčný* (вечен). То е част от фразата тип *Zde odpočívá věčným snem* (Тук почива във вечен сън). На гробището в Бела църква тази фраза се появява в пет надгробни надписа. В четири от тях графемата <ě> е запазена. Единствено в надпис БЦ28 графемата <ě> е заменена с <je>.

В Чешко село не е използвана фразата тип *Zde odpočívá věčným snem*. Отклонение се среща само при изписването на името *Alžběta* <ALŽBJETA> (ЧС30). Този вариант се появява и в няколко надгробни надписа в Крушчица. Фрази от типа *Zde odpočívá věčným snem* се появяват в пет надгробни надписа в Крушчица. В три надписа прилагателното се изписва с <je>, в един надпис „хачек“ не присъства и само в един се открива графемата <ě>.

В Крушчица се срещат и други думи с графемени елементи <je> вместо <ě>. Това са местоимението *sobě* (себе си), записано като <SOBJE> и съществителното *květiny* (цветя) във формата за родителен падеж <KVJETN> (K119Б). Също така и собственото име *Alžběta* се среща изписано като *Alžbjeta*.

Числителни имена и названията на месеците

В средната част на надгробните надписи месеците от датата на раждане или датата на смъртта са изписвани с цифри или с думи. Ако датата е обозначена само с цифра, месеците се изписват или с арабски, или с римски цифри.

Числовите данни се реализират по различен начин в надгробните плочи. В голяма част от надгробните надписи е посочена само продължителността на живота, напр. <JAROTA KATARINA | 1926 – 1997 | ČEST PAMATCE⁵> (БЦ19). Този модел изцяло доминира в района на Бела църква. Друг начин за отбелязване на продължителността на живота е чрез използване на съкращения, напр. <NAR. 1887 ZEM. 1949> (РОД. 1887 ПОЧ. 1949) (БЦ16А) или посочване на пълната дата на раждане и смърт, напр. <13.03.1897. – 19.07.1975.> (БЦ33) или <ZEMŘELA 3. IV. 1940> (ЧС29).

В сръбския узус годината се изписва с числително редно име и точка след него. По този начин е изписана годината и в някои надгробни надписи, напр. във вече споменатия в предишния параграф надпис БЦ33.

⁵ Буквалният превод на израза *Čest pamatce* е „Почит на паметта“, което е най-близко по смисъл на българския израз „Поклон пред паметта му/я“ – Б. ред.

Изписаните с думи названия на месеците се срещат предимно в надгробни паметници, изработени през първата половина на XX век или преди това. В гробището в Бела църква са използвани само цифри. Противоположно на това, в Чешко село преобладава словесното обозначаване. В Крушчица се срещат и двата начина, но предимство има цифровото обозначаване.

Използват се и чешки, и сръбски названия (с латински произход) на месеците. В някои надгробни паметници името на месеца е изписано с главни начални букви. Названията на месеците обикновено са в родителен падеж. Регистрираме следните названия на месеците: <ledna> (ЧС32), <Ledna> (K101), <unora> (ЧС47), <FEBRUÁRU> (ЧС44), <BŘEZNA> (ЧС46), <Brezna> (K43), <dubna> (ЧС52), <aprila> (K105Б), <Kvetna> (ЧС56), <Kvétna> (ЧС75), <Kvě> (ЧС55), <MAJE> (ЧС78), <MAJA> (K11), <Maje> (K16), <JUNI> (ЧС53), <července> (ЧС65), <srpna> (ЧС69), <Srpna> (ЧС77Б), <zaří> (ЧС76), <Řina> (ЧС67Б), <RIJNA> (ЧС34), <řijen> (K199Ц), <ОКТОБРА> (K158), <Listapada> (ЧС68), <Listopadŭ> (ЧС60), <listopada> (K35), <Novembra> (ЧС17), <PROSINCE> (ЧС33).

При скланянето на имената на месеците в повечето случаи са добавени окончанията за чешкия родителен падеж: *-a*, *-и* или *-e*. Окончание-то *-a* се появява и във формата за родителен падеж на месец ноември, напр. <listopada> (K35). В този случай вероятно е следствие от влиянието на окончанието в сръбския език за м. р. родителен падеж: *-a*. Използвани са и сръбски названия със сръбски окончания в род. пад. ед. ч., напр. *juni*, *oktobra* или *novembra*.

Диакритика

Използването на диакритични знаци в надгробните паметници е разколебано и несистемно. В много случаи разчитането е затруднено заради ерозията върху камъка на самия паметник, поради което невинаги е ясно дали става въпрос за поставен диакритичен знак, или просто за дефект върху камъка. В някои случаи надгробният камък е в такова състояние, че надписът изобщо не може да бъде разчетен.

В повечето надгробни надписи не се разграничава диакритичният знак за дължина над гласните, напр. <ZDE ODPOČIVA | V PANU ZESNULA | KRISTINA LEKSA | NAR. 1988 – ZEM. 2009 | ODPOČIVEJ V РОКОЈ⁶> (БЦ45). Вероятно това явление е вследствие на влиянието на сръбския правопис. И дори в сръбския език да има дължина при гласните, при писане тя не се означава. И при означаването на меките съгласни също може да липсват диакритични знаци.

⁶ Odročivej v pokojí (бълг. Почивай в мир). – Б. ред.

Само в малко на брой надгробни надписи диакритичните знаци се появяват коректно, напр. <ZDE ODPOČÍVAJÍ | VĚČNÝM SNEM | ŠMIDA | ANA JOHAN 1915-2000 1909-1983 | KLID POPELU JEJICH> (БЦ1). Друга група надгробни надписи е тази, при която се откриват диакритични знаци, но не на всички места, където според чешката правописна норма трябва да бъдат поставени, напр. <ZDE | odpočívají v Pánu | zesnuli rodiče | KORNALIKOVI | JOS. ze 25 Kvě leta Pane | 1885 stáři sveho 67 let | KAT. 25. Un. 1871 | stari 52 let | KLID JEJICH POPELI> (ЧС55).

Има и графични решения, които не са често срещани в чешка среда. Диакритичен знак за мекост над <t> в някои надгробни надписи се използва в съчетанието *tí* <t'í>, напр. в собствените имена <Frant'íšek> (ЧС73Б, ЧС75) или <MART'IN> (К137Ц). В надписа К121Б се появява вариант на името Мартин <MART'YN>. Два надгробни надписа съдържат съществителното *nešťestí* (нещастие), което е реализирано в два варианта: <NEŠTĚŠŤÍ> (К152) и <NEŠŤĚŠŤÍ> (К77).

В надгробните надписи също се използва диакритичният знак за мекост и над буквата <n> в съчетанието *ni* <ñi>, напр. <POMŇIK> (К121Б), или в местоимението *ona* (тя) в местен падеж – <ñi> (К101). Надписът (К121Б) по-нататък съдържа думите <SYŇI A VŇUCI> (СИНОВЕ И ВНУЦИ). В изписването на думата *vnući* графемата <ñ> е отразено произнасянето ѝ от чешкоговорещите като [vñuci]. В единствено число думата също се произнася с гласната [ñ] като [vñuk].

Изписването на звука [ñ] е повлиян от сръбския правопис, при който той се изразява с помощта на диграфа <nj>. В надгробните надписи се открива и думата *syni* (синове), изписана като <SINJI> (БЦ45) или *romník* (паметник), записана като <POMNJIK> (К134А).

Други особености в текстовете на надгробните плочи

В пет надписа на надгробни плочи, при които в заключителната част е използван изразът *Pomník postavil* (букв. Паметника постави), вместо глагола *postavil* се срещат варианти с глагола *zdvihnout* (вдигна) или *rozdvihnout* (издигна). Глаголът *zdvihnout* се появява само в три надгробни надписа в района на Крушчица, и то във формата за 3 л. мн.ч. При изписването на този глагол се стига и до изпускане на графемата <d>. Надписи К134А и К137Ц съдържат варианта <zvíhají>. Вариантът <zvuňají> се открива в К82. Този метод най-вероятно отразява начина, по който се е произнасял този глагол. Изпадането на съгласната *d* в съчетанието *zdv* е документирано в групата на чешките диалекти в *Архива на народния език*.

В два надгробни надписа са използвани варианти на глагола *pozdvihnout*. В надпис БЦ45 глаголът е в 3 л. мн.ч. – <podzvihli>, в надгробен надпис ЧС8 – в 3 л. ед. ч. – <podzvih>. При изписването на втория вариант се проявява характерна особеност за чешките диалекти в по-тесен смисъл, а именно изпадане на *-l* (*-л*) в окончанието за мъжки род на миналото причастие. И в двата варианта при глагола *pozdvihnout* се регистрира и размяна на местата на консонантите в съчетанието <zd> в <dz>. Причина за тази размяна трябва да се търси в говоримия език. В аудиозаписите⁷ от теренното проучване в Крушчица регистрирахме две реализации в произношението на този глагол – при един мъж (р. 1954 г.) като [pod'zvihne], а при друг мъж (р. 1942 г.) – като [pozvihne]. В първия случай се вижда, че при някои респонденти се е стигнало до преосмисляне на структурата на анализирания дума. Такова произнасяне не е регистрирано в чешките диалекти (*Архив на народния език*).

В надгробните текстове регистрирахме и диалектни влияния от банатските чехи в текстове, писани иначе на книжовен език. Става дума за замяната *ý* > *ej*, например <starej> (ЧС38), <zesnulej> (ЧС68) или <padlej> (К129А), и замяната *ě* > *í*, например <KLID NEZAPOMENUTELNÍ VĚČNÍ PAMÁTCE>⁸ (ЧС1).

Заклучение

В настоящата статия разгледахме написаните на чешки надгробни надписи в района на Чешко село, Бела църква и Крушчица. В същото време поставихме акцент върху начините на изписването им и върху не книжовните особености, които се срещат в тези текстове. Езиковата изолираност на чешкото малцинство, влиянието на немската, унгарската и сръбската среда, промените в лингвистичната и социалната доминация на езика, практическото отсъствие на литературна или друга писмена продукция, както и лимитираното образование по чешки език са довели до дестабилизиране на представите за книжовния чешки език и за неговия правопис. В надгробните надписи под влиянието на сръбския език преобладава фонетичният правопис. Правописната система обаче не е стабилизирана и поради това се стига до смесване на сръбски и чешки правописни особености. Затова в надписите на надгробните плочи глаголът *odpročívati* може да се срещне изписан в няколко варианта, например <odročívaj> и <otročívaj>. Първият вариант запазва етимологичното <d> в представката *od-*. Вторият вариант отразява действителното произнасяне и при него е приложен фонетичният принцип. Идентично е вари-

⁷ Използваните аудиозаписи от проучването в Крушчица се съхраняват в Дигиталния архив. – Б. а.

⁸ Klid nezapomenutelní věčný památce – букв. Покой на незабравимата вечна памет. – Б. ред.

рането при изписването на <t> и <d> в думата *klid*. Морфологичната интерференция в сръбския език може да се установи при спрягането на глагола *odpočívat*, например *otpočívaju* (БЦ62), или при скланянето на съществителните *listopad* и *slzy*. В родителен падеж съществителното *listopad* получава сръбското окончание *-a*, напр. *listopada* (К35). В надгробния надпис ЧС14 съществителното *slzy* се среща с окончанието *-e* за винителен падеж множествено число в сръбски като <slze>. В някои надгробни надписи се наблюдава използване на сръбска лексика: в един от случаите чешкото наречие *zde* е заменено със сръбското *ovde*. Във въвеждащите части се регистрират форми на сръбския глагол *počívati*, който понякога съдържа чешка диакритика и се спряга като чешки глагол. В надгробните текстове се използват както чешки, така и сръбски названия на месеците. Регистрирани са и елементи с диалектен характер.

ИЗТОЧНИЦИ

А. Архивни колекции:

Архив за народния език: *Archiv lidového jazyka (ALJ), uložený v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně.*

Дигитален архив: *Digitalni arhiv Balkanološkog instituta (DABI) SANU.*

Б. Дипломна работа

Тесарж 2020: Tesař, Š. *České náhrobní nápisy v lokalitách Bela Crkva, Kruščica a Češko Selo v srbském Banátu.* Diplomová práce 2020. Vedoucí práce: Mgr. Pavel Krejčí, Ph.D. Ústav slavistiky FF MU Brno.

ЛИТЕРАТУРА

Джурич 2014: Đurić, V. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije.* Republika Srbija. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2014.

Кокаисъл 2009: Kokaisl, P. *Krajané: po stopách Čechů ve východní Evropě.* [Praha]: Za hranice – Společnost pro rozvojovou spolupráci při Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze, 2009.

Щепанек 2003: Štěpánek, V. Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení srbském Banátě. // *Národopisná revue. Ústav lidové kultury ve Strážnici*, 2003, XIII, № 1, 3 – 10.

Утешени 1970: Utěšený, Sl. O posrbšřování kruščické češtiny v jugoslávském Banátě. // *Naše řeč*, 1970, LIII, № 3, 138 – 145.

Вукмирович 2014: Vukmirović, Dr. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Uredni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. Podaci po seljima.* Republika Srbija. Republički zavod za statistiku. Beograd, 2014.

Превод от чешки: Мария Лолова